

Balti diasporaale pühendatud konverents Tartus

Birgit Kibal

■ 26.–29. juunil 2018 toimus Tartus Eesti Rahva Muuseumis konverents „Balti diaspora uued algused“ MTÜ Baltic Heritage Network'i (BaltHerNet) eestvedamisel ning Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Kirjandusmuuseumi, Eesti-uuringute Tippkeskuse ja Rahvusarhiivi kaaskorraldamisel. Konverentsiga tähistati Eesti, Läti ja Leedu vabariigi 100. sünnipäeva, pakkudes ühtaegu võimalust vaadelda Balti diaspora kogukondade ning nende arhiivide kogetud lõppe ja algusi nüüd ja minevikus. Konverentsil käsitleti uute kogude tekkimist ja olemasolevate edendamist, kogude hoiustamise ja kättesaadavuse küsimusi, aga ka suulist ajalugu ja perekonnavalugusid, oma loo kirjanemise ja edasiandmise olulisust. Kõnelejate seas oli nii akadeemilisi uurijaid, mäluasutuste spetsialiste kui ka diasporaakogukondade esindajaid, kelle pühendumus püsib hindamatu väärtusega vabatahtlikul tööil.

Iga kolme aasta järel toimival Balti diaspora globaalsel kokkusaamisel peeti seekord ühtekokku 24 ettekannet. Tervitussõnad lausused Kultuuriministeeriumi loimumisvaldkonna rahvusvaheliste suhete juht Anne-Ly Reimaa, Eesti Rahva Muuseumi direktor Alar Karis ja BaltHerNet'i president Piret Noorhane. Konverentsi avas Uppsala Ülikooli professor Raimo Raag, kelle avasõnavõtt keskendus mõistele „uus“ ja „vana“ kogukondlikus tähenduses. Tema sõnul on uute väliseesti kogukondade teke sageli andnud kogukonna eelnevale põlvkonnale põhjust nimetada iga järgnenud põlve uueks, samuti annavad rahvusrühmad põgenike rühmadele oma nimetused. Agraarsel eesmärgil toimunud väljaränne 19. sajandil oli R. Raagi hinnangul kahtlemata midagi muud kui Teise maailmasõja ajal ja järel kogetud rändelaine. Iga uus väljarännanute laine on toonud kaasa eelnenute ümbernimetamise, samuti on märgatav terminoloogiline teisenemine ajas (esialgu kasutatavad mõisted, nagu „põgenik“ või „pagulane“, ajapikku muutuvad või kaovad sootuks). Seega saab diaspora elurütmi R. Raagi arvates vaadelda tsirkulaarsena ning ka konverentsi pealkirjas esitatud sõnalist mitmust „algused“ on huvipakkuv analüüsida suunal, kas Balti diasporaas esines üks sarnane algus või pigem mitu erinevat, olenevalt rahvusrühmadest, sihtkohtadest, väljarände perioodist, põhjustest ja muust valdkonnaga haakuvast. Ettekandele järgnenud diskussiooni kestel tunti huvi, kas Eestist on teada poliitilisi põgenikke 1924. aasta riigipöördekatse järel. R. Raagi sõnul see teema allikatest ei selgu, kuigi kirjanduses leidub vihjeid toonastele poliitilistele põgenikele. Lisaks tunti huvi, mis oleks parem vaste käibesõnale „väliseestlased“ (*Estonians abroad*), mis ei ole paljude silmis hea kõlaga termin. R. Raagi arvates ei pruugi küll tegu olla kõlalisel kauneima sõnaga, ent ajapikku on see termin muutunud üha neutraalsemaks ja miks mitte kasutada seda hea alternatiivi puudumisel (sõnal „ulgeestlane“ on seevastu naljakas mitmetähenduslikkus). Sõnavõtja hinnangul on aga ingliskeelne termin „emigrant“ vägagi neutraalne ja asjakohane, kuivõrd sellega tähistatakse reeglina iga väljarännanut, olenemata rände põhjustest.

Väliskogukondade akadeemiliste esindajatena pidasid ettekande Geert Franzenburg Münsteri Ülikoolist, Toronto Ülikooli kauaaegne õppejõud Jüri Kivimäe, Marcus Velke Bonni Ülikoolist, Pauli Heikkilä Helsingi Ülikooli ja Kristine Beğere Läti Teaduste Akadeemia eestkõnelejana. G. Franzenburg käsitles konstruktiivse mäletamise protsessi, mäletamise koodi ja kultuurilist identiteeti kui dünaamilist muutust, millel on tugev ühtekuuluvustunne. J. Kivimäe andis ülevaate Saksamaal Hamburgis ja Pinnebergis aastail 1946–1949 tegutsenud Balti Ülikooli pärandist. Kõneleja hinnangul vajasid paljud põgenikud akadeemilist väljundit, eriti arvestades nende ülimalt suurt arvu (lätlasi oli sõjajärgsel Saksamaal hinnanguliselt 120 000–170 000, leedulasi 50 000–70 000, eestlasi u 40 000). Põgenike seas oli neid, kel olid ülikooliõpingud Eestis või ka teistes Balti riikides pooleli jäänud, ja samuti neid, kelle õppejõukarjäär oli sõja tõttu segi paisatud. Nimetada tasub kas või Julius Mägistet, Edgars Dunsdorfsi, Fricis Gulbist, Vladimir Stankevičiust. 1945. aasta novembris andis Briti välisministeerium loa Balti Ülikooli rajamiseks Hamburgis. Esimene

loeng peeti 14. märtsil 1946 Hamburgi ajaloomuuseumis (1947 koliti Pinnebergi, 20 km kaugusele Hamburgist). Ülikooli administratsioon koosnes presidendist, kolmest rektorist (üks iga rahvuse kohta), kantslerist ja kolmest sekretärist (taas üks igast rahvusest). Töökeel oli saksa keel, kuigi inglise keelt kasutati laialdaselt. Ülikoolis oli kaheksa teaduskonda, kokku käis õppeasutusest läbi 2008 tudengit ja 200 õppejõudu. Balti Ülikooli esimeseks presidendiks valiti lätlane, füüsikaproffessor Fricis Gulbis, kelle taga oli kolm rahvusektorit: eestlasi esindas astronoomiaproffessor Ernst Öpik, lätlasi majandusajaloolane Edgars Dunsdorfs ja leedulasi õigusteadlane Vladas Stanka. Väljapaistvatest teadlastest olid Balti Ülikooliga tihedalt seotud Vilniusest pärit vennad Biržiškad, eestlastest tasub nimetada agraarteadlast, professor Elmar Järvesood, Alo Rauna ja Karl Auna. Paljude akadeemiliste inimeste teadustööd ilmusid Balti Ülikooli tegevusperioodil (nt. *Contributions of Baltic University*). J. Kivimäe arvates oli ülikooli loomine ime, kui kujutada ette sõjajärgse aja viletsust, purustustatud linnu ja laialdast kaost. Balti Ülikooli loomine läks kasinates oludes suurepäraselt, ülikool andis akadeemilist tegevust Balti riikidest lahkuma sunnitud teadlastele ning võimaldas baltlastest noortel omandada akadeemilist haridust DP-laagrites.

M. Velke kõneles Balti kogukonnast sõjajärgses Bonnis, keskendudes kahele väljapaistvale Balti eksiilasutusele – Balti Uuringute Instituudile ja Balti Kristlike Tudengite Ühingule. Neist esimese liikmeskond tuli Balti Ülikoolist Hamburgist, kuivõrd teadlased soovisid ülikooli sulgemise järel (1949) karjääri jätkata. Teine eksiilasutus oli tuntud baltlaste ja Saksa poliitikute kohtumiskohana, asudes Bonni lähedal Annabergis mõisas, kus oli varem majutatud ka põgenikelaagri asukaid. Annabergis tegutsenud ühingu arutati päevakajalisi küsimusi, sh. poliitilise toetuse andmise võimalusi Balti põgenikele. Aastakümneid hiljem, laulva revolutsiooni ajal organiseeriti Annabergist ka Balti riikide esimesi diplomaatilisi missioone enne riiklike välisesinduste moodustumist.

P. Heikkilä pidas ettekande vaba Eesti eest võitleva komitee küsimustest selle tegevuse kõrgajal, 1950–1960-ndatel, mil Eesti Rahvuskomitee Ühendriikides ja Vaba Eesti Komitee (*Committee for a Free Estonia*) vahekorid oli keeruline, toimus võimuvõitlus ja teineteise tegevuse ületrumpamine. Tuginedes arvukatele arhiivimaterjalidele ja erakogudele, on kõneleja sõnul ilmne, et Vaba Eesti Komitee tegevust mõjutas tugevalt järjepidev poliitiline lahkeli parempoolsete ja sotsiaaldemokraatide vahel, kus võtmerolli etendasid Aksel Mei, Aleksander Kütt ja Adolf Perandi. Poliitiline võimuvõitlus isikute ja maailmavaadete vahel kahandas poliitilist tuge ja rahastamist Ühendriikide sponsoritelt, samuti lõi see kiulu Balti riikide koostöösse rahvusvahelisel tasandil. Vaba Eesti Komitee tegevus häabus 1972. aastal, mil ühenduse peamised liidrid olid manalatele lahkunud. Vaatamata püsivale vägikaikaveole andis komitee märkimisväärse panuse Eesti ja Baltikumi olukorra teadvustamisse üleilmsest – avalikkusega suheldi meedias raadio Vaba Euroopa kaudu ning aastakümnete jooksul avaldati arvukalt artikleid ajakirjanduses (nt. Võitlev Eesti Sõna, Baltic Review, La Revue Baltique, Revista Baltica).

K. Beķere tutvustas Balti riikide, eriti Läti õigusliku järjepidevuse küsimusi alates Teise maailmasõja lõpust kuni riikliku järjepidevuse taastamiseni 1990-ndate alguses. Kuigi Balti riikide esindused vabas maailmas ei saanud suunata Ühendriikide poliitikat Balti riikide suhtes, oli diplomaatide tegevus oluline riikliku järjepidevuse hoidmisel ja teadvustamisel. Balti riikide annekteerimise mittetunnustamise poliitika Ühendriikide vaates oli mitmetahuline ja varieerus periooditi. Keerulisim aeg oli 1970-ndatel, ennekõike pärast Austraalia 1974. aasta otsust tunnustada Balti riikide annekteerimist ja 1975. aasta Helsingi kohtumise tulemuste järel. Lääneriikide valdav seisukoht Balti riikide annekteerimise mittetunnustamise küsimuses ja diasporaa tugi riikliku iseseisvuse *de iure* järjepidevuse kaitsmisel oli kõneleja hinnangul määrav ka Eesti, Läti ja Leedu riikliku iseseisvuse taastamise protsessis alates 1980. aastate lõpust.

Läti ja Leedu diasporaad puudutavaid sõnavõtte oli seekordsel konverentsil viis. Tutvustati Krasnojarski piirkonna Siberi lätlaste uuringut läti kirjaniku Melanija Vanaga loominguga ja kogukonnas talletatud kirjaliku pärandi põhjal (Liene Salmi), lätlaste etnilise asualaga Šventoji piirkonna ajalugu ja Leedu koosseisu hõlmamist 1921. aastal (Krišs Kapenieks), Balti Ülikooli lätlastest õppejõude ja nende hilisemat tegevust Ühendriikides, eeskätt Ameerika lätlaste humanitaar- ja sotsiaalteadlaste ühingu New Yorgis (Baiba Vanaga), Leedu kirjanike liidu tegevust Ameerika Ühendriikides 1950.–1970. aastatel (Žydrone Kolevinskienė) ning emigratsiooni uuringuid Leedu Rahvusraamatukogu haridusprogrammide kaudu (Jolanta Budriūniene).

Eesti diasporaa tegevust käsitleti viies ettekandes: Eesti Arhiivi Austraalias väarikat ajalugu ja kogude laekumise perioodi tutvustas Inno Salasoo, legendaarse arhiivipidaja Hugo Salasoo poeg; Eesti Arhiivi Austraalias kogude korrastamist, kaasaegseid arhiivitöid, vabatahtlike panust ja töhu-

sat koostööd Eesti mäluasutustega valgustas Maie Barrow; Austraalia New South Wales'i piirkonna maaüksuste allikate digiteerimisest ja Balti päritolu immigrantide maaüksuste uurimisest kõneles Jüri Voan (ettekande autor Terry Kass); Lakewoodi eestlaskonna ajaloost ja pärandist Ameerika Ühendriikides tegi ülevaate Ave Maria Blithe ning Eesti mälapärandit Kanadas, VEMU arengut Torontos, eestlastest vabatahtlike tegevust nii Eesti Õpingute Keskuses kui ka Kultuuripärandi Klubis, aktiivset kultuurielu ja ladusat koostööd eesti asutustega käsitles Piret Noorhani.

Eesti mäluasutuste tegevusvälja diasporaa suunal vaadeldi viies sõnavõttus. Siberi eestlaste uurimisseisu tutvustas selle valdkonna parim asjatundja Anu Korb (Kirjandusmuuseum). Diasporaaga seonduva filmipärandi kättesaadavust ja audiovisuaalse ainese arhiivi vastuvõtmiseks esitatavaid nõudeid selgitas Ivi Tomingas (Rahvusarhiiv), kirjandusteadlase Ivar Ivaski loometeed ja pärandit käsitles Aija Sakova (Kirjandusmuuseum), Austraalias tegutsenud kirjaniku ja kunstniku Gunnar Neeme elutööst andis ülevaate Marin Laak (Kirjandusmuuseum, Eesti-uuringute Tippkeskus) ning diasporaa ja kodumaa kirjanduselu suhteid Teise maailmasõja järgsel perioodil valgustas Anneli Mihkelev (Tallinna Ülikool). Elulugude kogumise ja jäädvustamise lähiajaloost ja hetkeseisust andis põhjaliku ülevaate Michaela Snopkova projekti „Kogu Me Lugu“ eestvedaja ja Eesti Mälu Instituudi esindajana ning Tartu Ülikooli õppejõud ja kirjandusteadlane Tiina Ann Kirss analüüsis suurepärase koostööna ellu kutsutud projekti „Minu elu ja armastus: Eesti Vabariik 100“ senist sisuküllast kulgu koos tänuväärsete publikatsioonidega.

Konverentsi avapäeva lõpetas Helga Meritsa (*Merits Productions*) dokumentaalfilm Geislingeni põgenikelaagri laste intervjuudega koos professionaalse ja südamliku sissejuhatusega autorilt. Konverentsi programmi mahtus ka Eesti Rahva Muuseumi külastus giidi saatel ja näituse „Toit – eestluse varaait. Eesti toidupoeid ja -ärid Torontos“ avamine samas, Rahvusarhiivi peahoone külastamine ning Gunnar Neemele pühendatud väljapaneku avamine ja vastuvõtt Eesti Kirjandusmuuseumis. Konverentsi ettekanded jõudsid otsepildina iga huviliseni ja on peagi järelvaatamiseks kättesaadavad YouTube'is (kasutades otsisõnu Baltic Heritage Network). Kohtumise raames toimus ka MTÜ Baltic Heritage Network aastakoosolek, ühenduse presidendina jätkab Väliseesti Muuseumi peaarhivaar Piret Noorhani. BaltHerNet'i eesmärk on arendada koostööd Balti diasporaa kultuuriväärtusi koguvate ja uurivate riiklike ja eraarhiivide, muuseumide ja raamatukogude, teadusasutuste, rahvaühenduste ja organisatsioonide vahel. BaltHerNet haldab Balti diasporaa kultuuripärandi infoportaali <https://www.balther.net/> ning korraldab konverentse, seminare ja koolitusi. Äsjane konverents oli järjekorras viies, toimudes iga kolme aasta järel alates 2006. aastast. Järgmine sihtkoht 2021. aastal on Vilnius. Tere tulemast!